

पर्यावरणीय समस्या: मानवी संबंधांचे प्रतिबिंब

* डॉ. संदीप सुभाष कदम ,

* सहाय्यक प्राध्यापक, तत्वज्ञान विभाग, डी जी रुपरेल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, मुंबई

जिदू कृष्णमूर्ती, ऊर्फ जे. कृष्णमूर्ती हे समकालातील प्रसिद्ध तत्त्वज्ञ म्हणून सर्वास परिचित आहेतच. यांचा जन्म ११ मे १८८५ रोजी दक्षिण भारतातील तामिळनाडू राज्यातील मदनपल्ले या छोट्याशा गावात झाला. जिदू कृष्णमूर्ती आणि त्यांचा धाकटा भाऊ नित्यानंद (नित्या) यांना थिऑसॉफिकल ग्रुपचे अध्यक्ष डॉ. अॅनी बेझंट यांनी दत्तक घेतले होते. 'पूर्वतारकसंघ' ('द ऑर्डर ऑफ द स्टार इन द ईस्ट') नावाच्या जागतिक थिऑसॉफिकल संघटनेद्वारे त्यांना जागतिक गुरू म्हणून घोषित केले गेले होते. ही संघटना जागतिक गुरू प्रदान करण्याच्या तयारीत गुंतली होती. या संघटनेचे प्रमुख पद तरुण जिदू कृष्णमूर्तींना देण्यात आले होते. किंबहुना, 'सत्य ही एक पथहीन भूमी' आहे, ज्याप्रत कोणतीही संघटित धर्मसंस्था किंवा पंथ पोहोचू किंवा पोहोचवू शकत नाही,' असा जाहीर उद्घोष करित त्यांनी त्यांच्या सभोवताली निर्माण झालेली मोठी आणि श्रीमंत संघटना १९२९ मध्ये विसर्जित केली. सदर संघटनेचे सदस्य असताना आणि नंतरही त्यांच्या संपूर्ण आयुष्यात त्यांच्यावर इतरांकडून लादला गेलेला जागतिक गुरूचा दर्जा त्यांनी आग्रहाने नाकारला. जिदू कृष्णमूर्ती हे एक स्वतंत्र आणि धर्मनिरपेक्ष तत्त्वज्ञ होते; ज्यांनी कोणत्याही आध्यात्मिक अधिकाराचा आणि शिस्तीचा दावा न करता जगातील बहुसंख्य साधकांशी आणि श्रोत्यांशी त्यांच्या पारदर्शी, सत्यनिष्ठ भूमिकेतून मैत्रीपूर्ण संवाद साधला. व्यक्तिगत जाणिवेच्या मूलभूत परिवर्तनाने समाजात आमूलाग्र बदल घडवून आणणे शक्य आहे, असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. १९८६ साली वयाच्या नव्वदाव्या वर्षी त्यांचे निधन झाले. अखेरपर्यंत ते जगभरातील लोकांशी सातत्याने संवाद साधत राहिले.

Copyright © 2022 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

जिदू कृष्णमूर्तींच्या चिंतनातून नैसर्गिक सौंदर्य आणि निसर्ग यांविषयीचे प्रेम सातत्याने आणि सहजपणे अभिव्यक्त होते. त्यांच्या बहुतेक लेखनामध्ये आणि भाषणांमध्ये आपण पृथ्वीचेसौंदर्य, तिची विपुलता, वैभव आणि गूढता तसेच निसर्गाप्रती असलेली प्रचंड आदराची भावना पाहू शकतो. जेव्हा ते निसर्गाबद्दल बोलतात किंवा लिहितात, तेव्हा त्यामध्ये केवळ इंद्रियगोचर असलेल्या व ज्यामुळे आपले जीवन विकसित झाले आहे अशा निसर्गनिर्मित भौतिक जगाचाच अंतर्भाव होतो असे नव्हे; तर मानवी जीवनाच्या आंतरिक निसर्गाचा, ज्यामध्ये माणसामाणसांतील सक्रिय स्पर्धात्मकतेमुळे निर्माण होणाऱ्या भीतीच्या, क्रोधाच्या आणि लोभाच्या शुष्क वाळवंटाचा सुद्धा समावेश होतो. त्यांच्या मते, मानवीसमाज व त्यातील नातेसंबंध निसर्गसौंदर्यात बाधा आणतात. किंबहुना, मानवाच्या निसर्गाशी असलेल्या संबंधांतून समाजांतर्गत मानवांमध्ये असलेल्या हिंसेचेच प्रक्षेपण घडताना दिसते.

मनुष्याचा कलहपूर्ण प्रतिस्पर्धात्मक असा आंतरिक स्वभाव त्याच्या इतर मानवांशी असलेल्या दैनंदिन व्यवहारातच नव्हे, तर त्याच्या

निसर्गाशी असलेल्या संबंधामध्ये सुद्धा प्रकट होतो. जिद्धू कृष्णमूर्तींच्या मते, सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक पर्यावरणांमध्ये आणि नैसर्गिक पर्यावरणामध्ये एकात्मता आहे. ती एकमेकांशी जोडलेली आहेत; ज्यामुळे आपले व्यक्तिगत किंवा सामाजिक-सांस्कृतिक संबंध त्यांत प्रतिबिंबित होतात. मानवाने हजारो वर्षांपासून आपल्या स्वार्थासाठी निसर्गाचे शोषण केले आहे. माणसे जंगले नष्ट करित आहेत, नद्या, हवा प्रदूषित करित आहेत आणि स्वतःच्या भोगविलासासाठी प्राण्यांची हत्या करित आहेत. हे हजारो वर्षांपासून सातत्याने सुरू आहे. हे पर्यावरणीय संकट केवळ मानवाच्या निसर्गाशी असलेल्या संबंधांपुरतेच मर्यादित नसून, ते मानवाच्या समाजांतर्गत असलेल्या संबंधांचेच प्रतिबिंब आहे.

जिद्धू कृष्णमूर्तींच्या मते, आपले मानव म्हणून मानवांशी असलेले संबंधच नव्हे, तर आपले निसर्गाशी असलेले संबंध सुद्धा एक विभक्ततेची प्रक्रिया आहे. 'विभक्तता' याचा अर्थ कृष्णमूर्ती 'मानवाचा सुरक्षितता आणि अधिकार यांसाठीचा शोध' असा करतात. त्यांच्या मते, आपण इतरांशी असलेल्या संबंधांतून समाधान शोधण्याचा प्रयत्न करित असतो. परंतु जिथे सुरक्षिततेचा, समाधानाचा शोध घेतला जातो – मग तो एखाद्या व्यक्तीच्या वा राष्ट्राच्या अनुषंगाने जरी असला तरी – त्यातून अपरिहार्यपणे विभक्तता निर्माण होते, परिणामतः संघर्ष निर्माण होतो. आपण नेहमीच भौतिक गोष्टींच्या निर्मितीत गुंतलेले असतो; जिथे आपल्याला आपल्या सभोवताली निर्माण केलेल्या मानसिक, आर्थिक आणि राष्ट्रीय भिंतीच्या आवरणात सुरक्षित वाटते. वस्तुतः ही दुसऱ्यांविरुद्धच्या प्रतिरोधाची प्रक्रिया आहे. आणि “जोपर्यंत आपण या भिंतीपलीकडे विभक्ततेत एकाकीपणे राहतो; तोपर्यंत (आपला) दुसऱ्याशी संबंध प्रस्थापित होत नाही.” (On Relationship:- p.10).

आपल्या दैनंदिन जीवनात आपण जरी दुसऱ्यांबद्दलची आपली आत्मीयता, आस्था बोलून दाखवत असलो, प्रदर्शित करित असलो; तरी प्रत्यक्षात आपल्याला इतरांबद्दल तितकीशी आस्था खऱ्या अर्थाने असतेच असे नाही. जोपर्यंत एखाद्या विशिष्ट नात्यातून आपल्याला संतोष, समाधान किंवा सुरक्षितेची भावना जाणवते; तोपर्यंत आपण इतरांशी संबंध टिकवून ठेवतो. निसर्गाप्रतीही आपली हीच प्रयोजनवादी वा उपयोगितावादी प्रवृत्ती दिसून येते. निसर्गाचा ऱ्हास होण्यामागे सुद्धा आपले (मानवाचे) निसर्गाशी असलेले संबंध, आपली निसर्गाप्रती असलेली भावना कारणीभूत आहे; कारण आपल्याला निसर्गासंदर्भात आस्था, काळजी वाटत नसून, आपल्या सुखसोयीसाठी आणि फायद्यांसाठी आपण निसर्गाचा वापर करित आहोत. तांत्रिक प्रगतीमुळे मानव स्वतःला निसर्गापेक्षा अधिक शक्तिशाली मानू लागला आहे; ज्यामुळे मानवाची आपण निसर्गाचा स्वामी असण्याची भावना बळावली आहे. बहुधा आपले मन हे उपयोगितावादी होण्यासाठी प्रशिक्षित झाले आहे. बहुतेक वेळा आपण सजीवांसकट एखाद्या वस्तूला जेव्हा महत्त्व देतो किंवा एखादी गोष्ट मूल्यवान समजतो; तेव्हा त्यामागे आपला उपयोगितावादी दृष्टिकोनच कार्यरत असतो. किंबहुना, आज आपण निसर्गाचे जतन करण्यास किंवा पर्यावरणाच्या विकासास जे महत्त्व देत आहोत; ते केवळ आपल्या गरजेपोटी किंवा उपयुक्ततेपोटीच देत आहोत. खरे पाहता, हेच शोषण आहे; कारण आपण जाणतो की निसर्गाशिवाय आपले जीवन शक्य नाही आणि म्हणून केवळ आपण

निसर्गाविषयी काळजी घेण्यात रस दाखवतो. आज आपल्यासमोर पर्यावरणीय समस्या ही एक ज्वलंत समस्या म्हणून उभी ठाकली आहे, कारण ती आपल्यासाठी एक आपत्कालीन परिस्थिती आहे. निसर्ग सुरक्षित करून खऱ्या अर्थाने आपण आपले स्वतःचेच जीवन सुरक्षित करण्याचा प्रयत्न करित आहोत.

जिदू कृष्णमूर्तींच्या मते, आपले जीवन म्हणजे आपले इतरांशी असलेले नातेसंबंधच होत. म्हणून जर आपल्याला आपले जीवन समजावून घ्यावयाचे असेल; तर आपल्यापैकी प्रत्येकाला आपल्या जीवनाला गतिमान करणाऱ्या, चालना देणाऱ्या प्रेरकतत्त्वाचा शोध घेतला पाहिजे. कारण ती प्रेरणा आणि निसर्ग हे एकच आहेत. आपल्यापैकी प्रत्येकाने हे लक्षात घेणे गरजेचे आहे की जर आपण अधिकाराच्या किंवा सत्तेच्या शोधात असू; तर कळत-नकळतपणे आपण प्रत्यक्षरीत्या किंवा अप्रत्यक्षरीत्या जगाच्या विनाशाला हातभार लावत आहोत, ज्यामुळे समाजाशी असलेल्या आपल्या नातेसंबंधांमध्ये सातत्याने संघर्षाची प्रक्रिया निर्माण होत आहे. जगात शांतता किंवा विनाशकारी परिस्थिती निर्माण करू शकेल अशा आपल्या हेतू संदर्भात आपण संवेदनशीलपणे सजग राहिले पाहिजे. “जोपर्यंत आपल्यापैकी प्रत्येकाला आपल्या कृतींमागील हेतू समजत नाही, तोपर्यंत सरकारी कायद्यांना तितकेसे मूल्य असणार नाही; कारण आंतरिक अस्तित्व नेहमीच बाह्य अस्तित्वावर मात करित असते.”(On Relationship:- p.14).

आपल्या इतरांशी असलेल्या नातेसंबंधांमध्ये निर्माण होणारा सातत्यपूर्ण विसंवाद किंवा संघर्ष हा प्रामुख्याने स्वतःला इतरांपेक्षा वरचढ सिद्ध करण्याच्या इच्छेतून आणि भावनेतून होतो. या सत्तेची इच्छाच संघर्षाला कारणीभूत ठरते, जी आपल्यामध्ये विभक्तता आणते. सत्तेच्या आणि सुरक्षिततेच्या शोधातच आपण स्वतःला इतरांपासून विलग करतो. आपण जरी जैविकदृष्ट्या एकमेकांपासून वेगळे असल्याचे भासत असलो; तरी आपण एकाच सामायिक चेतनेचा अविभाज्य घटक आहोत. परंतु सत्तेच्या आणि अधिकाराच्या शोधात आपण स्वतःला इतरांपासून वेगळे करून इतरांवर वर्चस्व गाजवण्याचा प्रयत्न करित आहोत.

जिदू कृष्णमूर्तींनी म्हटल्याप्रमाणे, आपल्याला जर खरोखरच सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय समस्या समजावून घेण्यात स्वारस्य असेल; तर आपण सर्वप्रथम स्वतःला समजून घेतले पाहिजे. जगाच्या आकलनाची सुरुवात ही स्वतःच्या आकलनापासून होते; कारण “वास्तविक पाहता बाह्य जग ही समस्या नाही; तर आपले इतरांशी असलेले जे संबंध, त्यांतून समस्या निर्माण होते आणि ती वृद्धिंगत झाली की ती जागतिक समस्या बनते.” (On Relationship:- p.26). या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी आपण सामाजिक/सामूहिक कृतीवर अवलंबून राहता कामा नये किंवा सर्वप्रथम समाजात आणि मग व्यक्तिगत जीवनात बदल घडेल अशा अपेक्षेने वाट पाहत बसता कामा नये; कारण “सामाजिक/सामूहिक कृती केवळ व्यक्तीच्या पलायनासाठी सोयीस्कर अशी एक अमूर्त कल्पना आहे. ही अराजकता, हे दुःख, ही विकृती जी सातत्याने निर्माण होत आहे; ती कोणत्या सामाजिक कृतीने परिवर्तित होऊ शकेल किंवा अशी कोणती सामाजिक कृती सुव्यवस्था निर्माण करू शकेल, हा विचार व्यक्तीला केवळ बेजबाबदार बनवतो.” (Krishnamurti-teachings). वस्तुतः समाज हे केवळ एक काल्पनिक (संकल्पनात्मक) अस्तित्व आहे; कारण वास्तविक पाहता समाज हा आपल्या परस्परसंबंधांव्यतिरिक्त आणखी काहीही असत नाही. स्वतःला समजून घेतल्या शिवाय केवळ बाह्य व्यवस्था

किंवा अनुशासन प्रस्थापित करणे निरर्थक आहे आणि आपल्याला स्वतःला जाणून घेण्यासाठी समाजसंबंधांशिवाय उत्तम पर्याय नाही; किंबहुना, आपले समाजाशी असलेले संबंध, क्रिया, प्रतिक्रिया हे खऱ्या अर्थाने 'स्व' ला जाणून घेण्यास उपकारक ठरतात. आपल्यातील प्रेमभावना, राग, द्वेष, मत्सर या भावभावनांची खऱ्या अर्थाने ओळख या संबंधांतूनच होऊ शकते. आपल्या परस्पर-समाजसंबंधांची जाणीव ही आत्म-प्रतीतीची प्रक्रिया आहे. आपली कृती हे एक नाते आहे. नात्याशिवाय कोणतीही कृती संभवत नाही आणि कृतीशिवाय आपण जगू किंवा अस्तित्वात राहू शकत नाही. चुकीची कृती संघर्ष, गोंधळ आणि चिंता निर्माण करते. संभ्रम, दुःख आणि परस्परविरोधी इच्छा यांमुळे आपल्या नात्यांत मतभेद निर्माण होतात. मानवजात देव, धर्म आणि राष्ट्रवाद यांच्या नावावर लढत आहे. ही लढाई केवळ मानवी समाजावरच नाही, तर आपल्या सभोवतालच्या पर्यावरणावरही परिणाम करित आहे. योग्य विचारप्रक्रिया असल्याशिवाय योग्य कृती शक्य होणार नाही. "योग्य विचारप्रक्रिया ही संपूर्णतः योग्य विचारांहून निश्चितच भिन्न आहे. योग्य विचार अचल/गतिहीन आहे. आपण योग्यविचारांसंदर्भात शिकू शकतो, पण योग्य विचारप्रक्रियेबाबत शिकू शकत नाही. कारण योग्य विचारप्रक्रिया ही गतिशील आहे, ती स्थिर/अचल नसते. ... योग्य विचारप्रक्रिया म्हणजे क्षणोक्षणी नातेसंबंध समजून घेणे; जे 'स्व' ची संपूर्ण प्रक्रिया उघड करते." (On Relationship:- p.33).

'स्व' चे आकलन झाल्याशिवाय, आत्मज्ञानाशिवाय योग्य विचारप्रक्रिया संभवत नाही. स्वतःला समजून घेण्यातच योग्य विचारप्रक्रिया अस्तित्वात येऊ शकते; ज्यातून योग्य कृती निर्माण होते. किंबहुना, आपली वैयक्तिक आणि सामाजिक समस्या ही समजूतदारपणे वागण्यासंबंधीची आहे आणि ही समंजसता आत्मज्ञानाद्वारा प्राप्त होऊ शकते. "शेवटी, जग हे 'स्व' चेच प्रक्षेपण आहे. मी जे आहे, तेच जग आहे; जग माझ्याहून निराळे नाही; जग हे माझ्याविरोधी नाही. हे जग किंवा समाज आणि मी ही दोन विभक्त अस्तित्वे नाहीत. समाज म्हणजेच मी आहे – या दोन भिन्न प्रक्रिया नाहीत. जग किंवा समाज हे माझेच विस्तारित रूप आहे आणि या जगाचे आकलन करून घेण्यासाठी मला स्वतःचे आकलन झाले पाहिजे. व्यक्ती ही जनसमुदायाच्या वा समाजाच्या विरोधी नाही; कारण समाज म्हणजेच व्यक्ती आहे. समाज म्हणजे आपले परस्पर-नातेसंबंध. व्यक्ती आणि समाज यांच्यात विरोध तेव्हाच निर्माण होतो, जेव्हा व्यक्ती बेजबाबदार होते."(Krishnamurti-teachings).

इथे आपण असा प्रश्न विचारू शकतो की जिथे प्रत्येक देश, प्रत्येक व्यक्ती विलक्षण संकटाचा सामना करित आहे त्या जगाशी आपले नाते काय आहे? त्यांच्याप्रती, निसर्गाप्रती आपली काही जबाबदारी आहे का? आपण या जगात आमूलाग्र परिवर्तन कसे घडवून आणू शकतो? जर आपण म्हणजे मी आणि तुम्ही मिळून समाज, जग घडत आणि घडवत आहोत; तर आपल्या कृतीची जबाबदारी आपणच घेतली पाहिजे. याचाच अर्थ, आपल्याला आपला 'स्व', म्हणजेच स्वतःचा स्वभाव, स्वतःचे अस्तित्व समजून घ्यावे लागेल. जर आपण स्वतःला जगापासून विभक्त केले, तर हे समजणे शक्य नाही; कारण विभक्तीकरणाची प्रक्रिया म्हणजेच अलिप्तपणा, आणि या अलिप्तपणात कोणीही सुखासमाधानात, शांततेत राहू शकत नाही. म्हणून नातेसंबंधांतील आपल्या स्वतःच्या कृतीतून आपण स्वतःचे आकलन करून घेतले पाहिजे; आणि ही आकलन करून घेण्याची प्रक्रिया आपल्या स्वतःच्या परस्परविरोधी आणि विरोधाभासी

स्वभावाबाबतच्या सजग अवधानावर अवलंबून असते. जेव्हा आपल्याला स्वतःच्या स्वरूपाचे/स्व-भावाचे आकलन होईल, तेव्हाच शांतता आणि स्थिरचित्तता प्रस्थापित होईल. परंतु 'स्व' चे आकलन करून घेण्याचा मार्ग तितकासा सोपा नाही. त्यासाठी प्रचंड ऊर्जा, सटीक सतर्कता, सजगता आवश्यक आहे. अशी सजगता किंवा जाणीव तेव्हाच प्रगल्भ होते; जेव्हा आपण कोणत्याही कृतीला तिचा स्वीकार वा धिक्कार न करता, तिच्यावर कोणत्याही मनोभूमिकेच्या चौकटीतून योग्य वा अयोग्य असा शिक्का ना मारता, पाहण्यास सक्षम होतो. कारण तिचा स्वीकार, धिक्कार वा निर्भर्त्सना त्या कृतीचे आकलन करून घेण्याच्या प्रक्रियेमध्ये अडसर निर्माण करते. निर्विकार निरीक्षण/सतर्कता किंवा स्वतःबद्दल व इतरांबद्दल निर्विकारपणे सजग राहणे फार कठीण काम आहे; कारण आपण मानसिकदृष्ट्या स्वतःचे आणि इतरांचे मूल्यमापन करण्याची सवय अंगीकारलेली असते. परंतु या निर्विकार सजगतेतूनच परिवर्तन घडते, समंजसता निर्माण होते आणि यातूनच वास्तवाचे दरवाजे उघडतात.

म्हणून बदल किंवा मूलगामी परिवर्तन यात स्वारस्य असलेल्या माणसाने स्वतःपासून सुरुवात केली पाहिजे; सर्व विचार, भावना आणि कृती यांबद्दल निर्विकारपणे सजग आणि सतर्क असले पाहिजे. "स्व-ज्ञान हे क्षणोक्षणी असते आणि त्यामुळे तेथे क्षणोक्षणी एक सर्जनशील आनंद असतो." (Krishnamurti-teachings). या सजग अवधानाने वा निर्विकार सजगतेमुळे जेव्हा स्वतःमध्ये एक सुव्यवस्था निर्माण होईल; त्याचेच सुव्यवस्थित परिणाम व्यक्तीच्या समाजाशी असलेल्या नातेसंबंधांमध्ये व पर्यायाने पर्यावरणाशी असलेल्या नातेसंबंधांमध्येही प्रक्षेपित होतील.

संदर्भ:

- Journal of the Krishnamurti Schools No14. India, January 2010 (Krishnamurti Foundation India)
- J Krishnamurti: On relationship, (Krishnamurti Foundation India, First ed 1999, reprinted 2006)
- <http://www.jkrishnamurti.org/krishnamurti-teachings/view-text.php?tid=298&chid=4628,Date 5/10/2022>
- https://marathivishwakosh.org/?s=krushnamurti&post_type=post 5/10/2022

Cite This Article:

*डॉ. संदीप सुभाष कदम ,(2022) पर्यावरणीय समस्या: मानवी संबंधांचे प्रतिबिंब, *Electronic International Interdisciplinary Research Journal*, Volume No. XI (Special Issue-II), 116-120.